

FELFÖLDI SZABOLCS

Fára, papírra, selyemre és bőrre írt kharoṣṭhī dokumentumok Belső-Ázsiából

A STEIN AURÉL ÁLTAL A 20. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN felfedezett indiai prákrit nyelvű, kharoṣṭhī írásos dokumentumok egyedülállóan jelentősek a késő ókori Selyemút mentén élő belső-ázsiai népesség történetének vizsgálata szempontjából. Maga Stein és nyomában mások is foglalkoztak ugyan e forráscsoport számos részkérdésével, de a teljes anyag együttes epigráfiai, nyelvi és főképpen történeti elemzése, értékelése, valamint a régészeti leletanyaggal való összevetése mindmáig várat magára. Céлом éppen ezért egy ilyen komplex vizsgálat, illetve értékelés elkészítése. Egy korábbi, hosszabb tanulmányban már megvizsgáltam e kharoṣṭhī anyag előkerülésének pontos hátterét, kitértem a dokumentumok további sorsára, kiadásuk körülményeire, s egyúttal nemcsak Stein régészeti módszereit, de a kharoṣṭhī forrásokhoz fűződő viszonyát is elemeztem (FELFÖLDI 2004, 19–41).

Következő lépésként – jelen tanulmányban – a dokumentumok feljegyzéséhez használt nyersanyagokkal foglalkozom. A kharoṣṭhī feljegyzések döntő többsége fára íródott, de négy expedíciója során Stein bőrre, selyemre, sőt papírra írt kharoṣṭhī emlékeket is feltárt. Roppant izgalmas kérdés, hogy pontosan miért, és melyik nagy kultúra hatására alkalmazták éppen ezeket az anyagokat a nijai (vagy niyai, valójában *caḍotai*) és lou-lani (*krorainai*) írástudók; s volt e valamilyen helyi vonás ezek használatában. Könnyen megellegezhető, hogy e kérdések részletes vizsgálata hozzájárul a nyersanyagokat felhasználó társadalom általános jellegének, valamint kulturális kapcsolatrendszerének jobb megértéséhez.

A fa mint nyersanyag

A térség, ahova Stein Aurél 1900 tavaszán – első belső-ázsiai expedícióján – elindult, mindmáig Földünk egyik legszárazabb, csapadékban legszegényebb vidéke. A kutató által „Ázsia halott szívének” nevezett Tárim-medence (Keret- vagy Kínai-Turkesztán, ma Kína Xinjiang autonóm tartománya) szélsőségesen kontinentális éghajlatú területének legjelentősebb részét a zömében homok- és kősvatagból álló Takla-Makán foglalja magába. Stein természetesen tisztában volt vele, hogy ilyen éghajlati körülmények között számos olyan leletre bukkanhat, amely az általa korábban kutatott indiai területeken a merőben eltérő hőmérsékleti és csapadékviszonyok között nem vagy csak töredékesen maradhatott volna fenn. A végeredmény azonban még így is fe-

lülmúlta a tudós minden előzetes várakozását (STEIN 1903, XVI–XXI; vö. STEIN 1908, XIII–XVIII; STEIN 1912, I. 275, 380; vö. STEIN 1913, 173, 247; STEIN 1916, 36; vö. STEIN 1923, 78). A sivatag homokja alól tökéletes állapotban kerültek elő nemcsak a fémből, agyagból, csontból vagy fából készült tárgyak, de a másutt egyébként gyorsan és könnyen lebomló, szerves anyagra írott emlékek is (STEIN 1933, 28–29; vö. STEIN 1934, 20; DANI 1986, 253). Számukat és jelentőségüket tekintve is kiemelkednek ezek közül a fára írt, 3–4. századi kharoštī dokumentumok.

Miután a fára írt kharoštī feljegyzések egy sok szállal a Han-kori Kínához kapcsolódó területen kerültek elő, ráadásul több száz, szintén fára írt, kínai nyelvű és írású dokumentum társaságában,¹ az őket felszínre hozó Stein, és nyomában mások, a fára írás helyi szokását is egyértelműen és kizárólagosan a kínaiaktól, a kínai kultúrából eredezteti (STEIN 1907, 361–362; THOMAS 1944, 48; THOMAS 1946, 545). Ezt a véleményt mindmáig senki sem vitatta.

S valóban, a kínai írásbeliségben a fa használata (a bambusz mellett) – jól dokumentálhatóan – már igen korán elterjedt s rendkívüli karriert futott be (vö. CHAVANNES 1905, 13–17; STEIN 1907, 361; STEIN 1921, II. 764–766; TSIEN 1962, 90–92, 96–102; MASPERO 1978, 49; BALÁZSI 1998, 181; CHINA 2003, 1). Az első, fára írt kínai dokumentumok épp Stein ásatainak köszönhetően kerültek elő a Nija folyó mellől, illetve Lou-lanból. Néhány évtizedes szünet után a Kínai Népköztársaságban meginduló rendszeres régészeti feltárásoknak köszönhetően a ma ismert fára (és bambuszra) írt ókori kínai dokumentumok száma robbanásszerűen több százezerre emelkedett.² E leleteknek köszönhetően méginkább mód van a belső-ázsiai anyagnak a Kína más területein előkerült feljegyzésekkel való összevetésére.

Nyilvánvaló, hogy a kínai civilizáció, a kínai eredetű lakosság benyomulása Belső-Ázsiába lehetővé tette bármelyik kínai innováció, tárgytypus vagy kulturális sajátosság helyi megjelenését. A prákrit–kharoštī dokumentumok azonban mégsem kínai nyelvűek és persze nem kínai eredetű írással készül-

¹ A Stein-expedíciók jelentős mennyiségű kínai anyagát Chavannes és Maspero adták ki (CHAVANNES 1907; CHAVANNES 1913; MASPERO 1953).

² Ezen újonnan előkerült, nagyszerű régészeti leletegyütteseknek csak a szűkszavú felsorolása is több oldalra rúgna és jelentős mértékben szétfeszítené jelen tanulmány terjedelmi kereteit. Így csak az utóbbi évtizedek néhány jelentősebb feltárását emelhetem ki. Az 1970-es években került elő a *Dalok könyve* bambuszra írt verziója, a Nyugati Han Ruyin herceg sírjából. Qingchuanból (Sichuan tartomány) nagy számban kerültek elő földműves közösségre vonatkozó fatáblák. 1972 és 1982 között 20.000 fatáblát hoztak felszínre Juyanban, a Han-dinasztia korából (Kr. e. 206–Kr. u. 220). A 80-as évek folyamán Gansu tartomány több pontjáról kerültek elő Han-kori fatáblák elképesztően nagy számban (mintegy 50.000 darabról van szó). 1996 októberében egy 140.000 darabból álló, bambuszra és fára írt dokumentumgyűjteményt találtak Hunan tartományban, a „Három Királyság” korából (Kr. u. 220–280) [csak ez az egy lelet felülmúlta az addig ismert összes ilyen emlék számát]. 20.000 bambusz- és fatábla került elő 2002 júniusában Liyében (Hunan tartomány) a Qin-dinasztia (Kr. e. 221–206) korából (CHINA 2003, 1–3; a nyolcvanas évekig az anyagot Tsién gyűjtötte össze: TSIEN 1962, 96–102; TSIEN 1985, 30).

tek. Északnyugat-Indiából érkezett *San-sanba* [Shanshan] mind az írás, mind pedig a nyelv.

Úgy vélem ezen tény miatt feszül némi ellentmondás abban a feltételezett folyamatban, amely Stein véleménye alapján a *San-san* Királyság hivatalai-ban lezajlódhatott, azaz, hogy az Indiából érkező írásbeliség „majdnem változatlan formában”, ti. nyelvében és írásában továbbél, csak éppen azon nyersanyagok felhasználásának hagyománya nem őrződik meg – kínai hatásra – amelyekre a hasonló nyelvű és írású feljegyzéseket eredetileg (Indiában) készítették. Vagy megfordítva: a kínai írásbeliség ’csak’ annyiban lett volna hatással az indiai eredetű írásbeliségre a Selyemút belső-ázsiai szakaszán, hogy megjelenik a fának (illetve más anyagoknak, így a papírnak) nyersanyagként való felhasználása.³ Ez az ellentmondás – s ez józan ésszel belátható – persze nem feloldhatatlan. Mégis – úgy gondolom –, akkor van szükség ezen hipotézisre, amennyiben minden kétséget kizáróan bizonyítani tudjuk, hogy Indiában, tehát ahonnan ez az írásbeliség elszármazott, nem használták a fát ilyen célokra. Hiszen ha írtak fára (is) a korabeli Északnyugat-Indiában, nincs szükségünk a fent felvázolt segédhipotézisre, azaz a Gandhārából érkező írástudók nem csak a nyelvet, vagy az írást, de az általuk használt nyersanyagokat is ’átörökíthették’ Belső-Ázsiába.

Az indiai szubkontinens éghajlata azonban épp az ellenkezője a száraz belső-ázsiai klímának. Az itteni, többnyire csapadékos, párás időjárás – mint ahogy azt az indiai epigráfiával és paleográfiával foglalkozó szerzők mind-egyike megjegyzi – már korántsem kedvez a romlandó anyagok hosszabb távú fennmaradásának (PANDEY 1952, 15; SIRCAR 1965, 63; DANI 1986, 9; SALOMON 1998, 14, 131). Elsősorban ennek köszönhető, hogy bár az indiai írásbeliség is – a kínaihoz hasonlóan – több ezer éves, a fennmaradt írásos emlékek zöme – különösen a bennünket érdeklő, Krisztus születését követő néhány száz évből – olyan nyersanyagra íródott (kő, fém, stb.), amely képes volt ellenállni ezeknek a klimatikus körülményeknek (BÜHLER 1904, 95–97; RAPSON 1905, 211; SIRCAR 1965, 70–79; DANI 1987, 33–37; SALOMON 1998, 4, 8. jegyz., 126–131). A hatalmas mennyiségű kínai anyaghoz képest Indiában így viszonylag kis számban kerültek elő olyan korai kéziratok, melyek romlandó anyagra (így nyírfakéregre vagy pálmalevélre íródtak).⁴

Ezek viszonylagos hiánya (szem előtt tartva természetesen az Indiában mindig is erős orális hagyományt) a kutatók szerint sokkal inkább a klíma oka, mintsem annak tanúbizonysága, hogy nem használták volna széles körben ezeket az anyagokat (PANDEY 1952, 15; SIRCAR 1965, 63; DANI 1986, 9; SALOMON 1998, 14, 131). Természetesen ez igaz lehet a fára írt dokumentumok esetében is. Tehát mai hiányuk sem feltétlenül zárná ki egykori létezé-

³ Van olyan tárgyi párhuzam, amely a kharosťhĪ dokumentumok formai kialakítására, valamint zsinetekkel és pecsétekkel történő lezárására vonatkozó technikát feltehetően egy korai kínai kancelláriai eljárással köti össze (STEIN 1907, 361; STEIN 1912, I. 394; STEIN 1934, 129). A kharosťhĪ feljegyzések formai sajátosságaival, technológiai, hitelesítési, valamint titkosítási kérdéseivel egy következő tanulmányban kívánok foglalkozni.

⁴ A pálmalevél és (nyírfakéreg) technikai sajátosságairól, előkészítéséről, méretre vágásáról, felhasználási köréről lásd BÜHLER 1904, 92–95; SIRCAR 1965, 61–65.

süket. Stein azonban, aki nagyon jól ismerte az indiai anyagot, talán úgy vélhette, hogy ezen nyersanyag viszonylagos hiánya (illetve korlátozott felhasználása) ebben az esetben valóban azt jelezheti, hogy a fát nem használták ilyen célokra, illetve, hogy a rendkívül erős kínai hatás mindenképpen nyomot kellett, hogy hagyjon az indiai eredetű írásbeliségen. Ma már azonban több – Stein mentségére legyen mondva, zömében már halála után – előkerült, fára írt korai feliratról is tudunk Indiában.⁵ Így többek között a bhājāi felirat vagy a Csandrapurhoz közeli Kirārīban talált faoszlop felirata tanúsodik arról, hogy Indiában az 1. és a 4. század között igenis írtak fára is (INDIAN ARCHAEOLOGY 1955–1956, 29; SIRCAR 1965, 69; DANI 1986, 66, 92; SALOMON 1998, 131).⁶ Nem igazolható tehát az a feltevés, hogy azért kell kizárólagosan kínai eredetűnek tartanunk a fa felhasználását a belső-ázsiai írásbeliségben, mert Indiában nem használták volna ezt az anyagot ilyen célokra.⁷ Így tehát a fa írásos nyersanyagként való felhasználásának hagyománya *San-sanba* érkezhett Kínából, de akár Indiából is.⁸ Sőt, elvben még akár egy harmadik irányból is! Roppant izgalmas kérdés ugyanis az iráni, illetve 'nyugati' görög–római civilizáció által kifejlesztett hatás, mely kétségtelenül nyomott hagyott a belső-ázsiai kharoṣṭhī dokumentumokon is. Ennek kézzelfogható bizonyítékai például azok az agyag pecsétlenyomatok, amelyek az egyes dokumentumok hitelességét voltak hivatva biztosítani és Rómától, valamint Hellásztól több ezer kilométernyire, a Takla-Makán sivatagban egyedülálló módon Pallasz Athénét vagy más nyugati isteneket ábrázolnak (STEIN 1907, 354–357; STEIN 1912, I. 274; vö. STEIN 1913, 172–173).⁹ A fát ráadásul az iráni és a nyugati, görög–római civilizáció is nagy számban használhatta írás céljából, bár ennek – hasonlóan Indiához –, rendkívül kevés kézzelfogható bizonyítéka maradt fenn (ALFÖLDY–SZÉKELY 2004, 163).

Mindezek ellenére én mégis úgy gondolom, hogy nem életszerű annak feltételezése, hogy bár a fejlett 'nyugati' írásbeliség e pecséteteket leszámítva a dokumentumokon lényegi nyomot nem hagyott, a helyi kancellária mégis ebből az irányból kölcsönzött volna egy olyan lényeges elemet, mint a fának írásos

⁵ Filliozat jóval későbbi (15–16. századi) példát is említ (FILLIOZAT 1958, 86).

⁶ Bár ez utóbbi feliratok brāhmī írással készültek, talán hamarosan kharoṣṭhī feliratos fa emlékek is előkerülnek Indiából. Legutóbb a 90-es években tűntek fel, feltehetően Afganisztán területéről (azaz az északnyugat-indiai határterületről) származó, nyírfakéregre írt, nagy terjedelmű, kharoṣṭhī írással feljegyzett vallási szövegek (SALOMON 1999). A fa további különféle indiai felhasználási módjaira (írotábla, panasztábla, stb.) lásd BÜHLER 1904, 93; FILLIOZAT 1958, 85; SIRCAR 1965, 68–69; SALOMON 1998, 131.

⁷ Mindez annak ellenére így van, hogy egyértelműen a nyírfakéregre, illetve pálmalevélre készült feliratok lehettek túlsúlyban Indiában, már ebben az időszakban is (BÜHLER 1904, 93–94; PANDEY 1952, 15; SIRCAR 1965, 61, 63–64; DANI 1986, 9, 113–114, 119, 141, 149; SALOMON 1998, 4, 8. jegyz.). A pálmalevélre írt indiai kéziratok és a fára írt kharoṣṭhī okmányok között felmerült azonban egy speciális összefüggés is, amely szintén erősítheti fenti megállapításunk igazságtartalmát (lásd 17. jegyz.).

⁸ A rendkívül erős indiai hatásra lásd THOMAS 1944, 49; BROUGH 1965, 584; stb.

⁹ Ezekről egyébként Stein elemzése óta (STEIN 1907, 354–357) mindmáig nem készült részletes tanulmány.

nyersanyagként való felhasználása. Ráadásul ezt valószínűtlenné teszi a többi (kínai, indiai) hatáshoz képest jóval mérsékeltbb általános kulturális befolyás is.

Hasonlóképpen nem lenne reális az a feltételezés sem, hogy helyi (khotáni) fejlődés eredményének tartjuk a fa írásos nyersanyagként való felhasználását, hiszen nem valószínű, hogy épp a kínai és az indiai kultúra hatása alatt létrejött helyi civilizáció a korábbi komoly írásbeliséggel rendelkező kultúráktól eltérően 'új' utakat választana a fa felhasználásának vonatkozásában (vö. STEIN 1907, 362).

A helyi hatás – úgy vélem – egyetlen vonatkozásban mégis tetten érhető; és ez nem más, mint maga a szükségszerűség. A helyi éghajlati, botanikai körülmények – azaz a másutt meglévő, könnyebben használható, praktikusabb nyersanyagok (pálmalevél, nyírfakéreg) hiánya vagy kis mennyisége csak erősítették (konzerválták) a Kínából és Indiából érkező hatást, mely a dokumentumok fára való feljegyzését eredményezte, akár évszázadokon keresztül. Tehát, bár nyírfakérget, vagy pálmalevelet nemigen tudtak használni (ezek behozatala – legalábbis a 3–4. század folyamán – nyilván hosszadalmas, körülményes és költséges lehetett),¹⁰ de fa korlátlan mennyiségben állt a hivatalnokok rendelkezésére helyben is.¹¹

¹⁰ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ne kerültek volna elő korai, ilyen anyagokra írott emlékek Belső-Ázsiából. Stein szerint Indiából bizonyíthatóan eljutott néhány nyírfakéregre írott kézirat Belső-Ázsiába, így Dutreuil de Rhins nyírfakéregre írt kéziratörödékei, valamint Bower kapitány kucsái [Kuqa] leletei (STEIN 1908, X, XV, 158–159, 223; vö. BÜHLER 1904, 93; SIRCAR 1965, 64, 207). Burrow szerint azonban a *Dhammapada* híres nyírfakéreg kéziratát nem Indiában, hanem már Khotánban másolták (BURROW 1936, 428; lásd még DANI 1986, 253). Khadalik feltárása kapcsán Stein a következőket veti papírra: „A kézirat-leletek közt néhány teljes darab is akad: nyírfakéregre írt szanszkrit buddhista szövegek. Paleográfiai okok a mellett szólnak, hogy a negyedik–ötödik századból valók lehetnek. A tizenkét évszázados homoksírközből napvilágra hozott megpörköltödött törékeny nyírfakéreg-lapok csodálatosan frisseknek tünnek föl, a mikor jól megfűrésztöttem őket. Anyaguk világosan utalt rá, hogy Kasmír-ból erednek, a honnan jól ismertem már az eféle írott emlékeket.” (STEIN 1912, I. 244; vö. STEIN 1913, 153). Stein a miráni templomban szanszkrit nyelvű, brāhmī jegyes pálmalevél kéziratörödékeket is talált. Stein szerint a *pōṭhīk* kétség kívül Indiában íródtak (STEIN 1912, I. 455; vö. STEIN 1913, 294; STEIN 1933, 118; vö. STEIN 1934, 82). Ugyanígy vélekedik Brough is a Kucsá környékén előkerült pálmalevél kéziratokról (BROUGH 1965, 588, 15. jegyz.). A csarkliki lelőhelyen talált, szintén valamivel későbbre datálható, nyírfára, pálmalevélre és selyemre írt szanszkrit kéziratörödékek Stein szerint egy olyan útvonalon kerültek ide Indiából, amely Csarklikból a Tibeti-fennsíkon keresztül vezetett a messzi dél felé (STEIN 1916, 22; vö. STEIN 1923, 55).

¹¹ A dokumentumok nyersanyagának megválasztásában megjelenő szükségszerűségekre utal az is, hogy a kharoštī táblák mindig csak helyi, Belső-Ázsiában honos fajták fáiból, így terekből, toghrakból, vagy tamariszkból készültek. Ugyanakkor ebben a vonatkozásban van némi eltérés a nijai, illetve a lou-lani lelőhelyek között. Míg a nijai táblák kivétel nélkül jól megmunkálható, hasítható és simára csiszolható terekből azaz 'termesztett, vagy szelíd nyárfából' készültek, addig a lou-lani fa dokumentumok anyaga többnyire toghrak, azaz 'vadnyárfá' vagy tama-

Úgy vélem, hogy jelen ismeretanyagunk birtokában némiképp módosítanunk kell Stein megállapítását a fa dokumentumok kizárólagos kínai eredetere vonatkozóan. Nagyon nehéz eldönteni azt, hogy vajon a kínai vagy az indiai kultúrából került át Belső-Ázsiába a fának mint az írásbeliség nyersanyagának a használata. Azt gondolom, hogy két, különböző irányból érkező, de mégis összecsengő és egyaránt erős (kínai és indiai) hatás párosult a helyi földrajzi, éghajlati, botanikai jellegzetességekből fakadó szükségszerűségekkel, s ezek a tényezők együttesen eredményezték a fából készült dokumentumok 3–4. századi széleskörű elterjedését. A *San-san* Királyság széthullását, a nijai és lou-lani telepek elnéptelenedését követően azonban az erős hagyomány¹² ellenére is mindinkább kiszorítják e nehezen kezelhető nyersanyagot¹³ a könnyebben, jobban kezelhető más, (de korántsem újonnan megismert) materiák, elsősorban a papír.¹⁴

riszk-kéreg, amelyek sokkal kevésbé megmunkálhatók és így nyersebbnek, kezdetlegesebbnek hatnak. [A nijai viszonyokkal ellentétben a lou-lani romok közelében – nyilván a sokkalta zordabb időjárásnak köszönhetően – eleve ritka lehetett a faültetvény, aminthogy kerti fák nyomait is csak elvétve sikerült felfedezni (STEIN 1912, I. 380; vö. STEIN 1913, 247).] Ez is arra mutat, hogy regionális eltérések is voltak a *San-san* Királyságon belül, a felhasznált anyagok vonatkozásában (lásd még alább). Roppant érdekes adalék, hogy a kínai fatáblák esetében – ellentétben a kharos̄thī dokumentumokkal – többnyire nem a helyben is megtalálható faanyagot használták fel, hanem messzi földről (feltehetően a Nan-san erdősegeiből) tülevelű fák anyagát szállították *San-sanba* (Tsién szerint a kínai dokumentumok a fenyőfélék mellett szelíd nyárból, fűzből és kínai tamariszkból készültek: TSIEN 1962, I. 380; TSIEN 1985, 32). Ezek értékét jól jelzi, hogy a helyi, kínai írástudók sokszorosan lefaragták majd újból és újból felhasználták őket (STEIN 1912, I. 383; vö. STEIN 1913, 249; STEIN 1933, 139; vö. STEIN 1934, 97). Lou-lantól keletre, a dunhuangi kínai *limes* mentén még bambuszra írt kínai feliratok is előkerültek, amelyek akár több ezer kilométeres távolságból kerülhettek ide (STEIN 1912, II. 54–55; vö. STEIN 1913, 372–373; STEIN 1934, 123; vö. TSIEN 1962, 103).

¹² Erre az erős hagyományra mutat az is, hogy a legfontosabb dokumentumokat másolták is (NOBLE 1930–1932, 445; ennek ellentmond KONOW 1932, 71); ráadásul a fára írt hivatalos okmányok hitelesítésének olyan kifinomult módja alakult ki az idők folyamán, amely kizárólagos módon kapcsolódott össze a nyersanyaggal, s amely így szintén hozzájárulhatott a fa ezen megkülönböztetett szerepének megtartásához (vö. 3. jegyz.).

¹³ Gyakran szó szerint is nehézkes, súlyos és terebélyes nyersanyagról van szó (TSIEN 1985, 4; CHINA 2003, 3). Egy-egy komolyabb, hosszabb üzenet vagy okirat feljegyzéséhez már jókora fatáblára volt szükség. A Stein által gyűjtött anyagban előfordul egy több mint 2 méteres [!] dokumentum is (STEIN 1933, 82; vö. STEIN 1934, 58). A fának – számos hátránya mellett – természetesen voltak előnyei is: újból és újból lekaparható, lecsiszolható és így ismét felhasználható volt (vö. STEIN 1928, I. 149, stb.), másrészt azonban egy kis nedvesség is már képes volt komoly sérüléseket okozni a feliratokban (STEIN 1908, 222).

¹⁴ A fa azonban még sokáig nem szorul ki egészen Belső-Ázsiából. Mind a kínaiak, mind más, újonnan megjelenő hatalmak, így például a tibetiek is előszeretettel írták feljegyzéseiket fatáblákra; amelynek fő oka persze az, hogy csak korlátozottan

A papír mint nyersanyag

A papír minden kétséget kizáróan kínai találmány. A legkorábbi kínai papírleletek a Kr. e. 2. századból valók (CHINA 2003, 3–4; lásd még RIBOUD 1991, 290; TSIEN 1985, 2, 10, 38–40). Ez a rendkívüli fontosságú technikai újítás épp Belső-Ázsián keresztül jut el Indiába, illetve nyugatra (lásd a papírdokumentumokat Chavannes-nál: CHAVANNES 1913; vö. TSIEN 1962, 138–139; SIRCAR 1965, 67 – Indiában voltaképp csak a muszlim hódítás után terjed el véglegesen, lásd BÜHLER 1904, 97). Fel sem merülhet tehát az a kérdés, hogy mely irányból érkezett meg a *San-san* Királyság területére és, hogy mely írásbeliség hatását mutatják a papírra írt kharosťhi feljegyzések.¹⁵ Mégis nagyon érdekes, hogy Stein első expedícióján még egyetlenegy papírra írt kharosťhi dokumentumot sem talált (FELFÖLDI 2004, 22–26), ennek köszönhetően azonban e kiváló tudós téves megállapításra jutott. A papírokmányok hiányának Stein nagy régészeti jelentőséget tulajdonított, s azt a következtetést vonta le, hogy bár Kínában már jóval korábbi időkben ismerték és használták a papírt, Turkesztánba csak a 4. századot (azaz a *San-san* Királyság bukását) követően juthatott el és terjedhetett szét (STEIN 1907, 363; STEIN 1903, 367; vö. STEIN 1908, 225). Második és harmadik expedícióján viszont a Nijától jóval keletebbre fekvő Lou-lan feltárása során Stein mégis talált papírra írt kharosťhi feljegyzéseket, amely – Stein korábbi elképzelésétől eltérően – azt jelezte, hogy bár még széleskörűen nem volt elterjedve, időnként mégis használták a papírt feljegyzéseik elkészítéséhez, legalábbis a *San-san* Királyság fővárosának hivatalnokai (STEIN 1921, 372, 433; vö. FELFÖLDI 2004, 28, 46. jegyz.).¹⁶ Az is igaz azonban, hogy Stein első expedícióján csak az Endere folyóig jutott el keleti irányban, majd Enderéből visszafordult Khotánba. A második és harmadik expedíció során jut majd csak el az egykori *San-san* Királyság Enderétől keletre fekvő térségeibe, így Lou-lanba is; de Lou-lantól nyugatra továbbra sem talál a feltárt lelőhelyeken egyetlen papírra írt kharosťhi dokumentumot sem (STEIN 1933, 88; vö. STEIN

---

jutottak ahhoz a papírhoz, amelyet a Stein által felkért szakértőnek, Wiesnernek a vizsgálatai alapján a *daphne* nevű növény rostjaiból készítettek, s amely növény nem élt meg a Tárím-medencében (STEIN 1912, I. 350–351, 441; vö. STEIN 1913, 226, 283–284; STEIN 1934, 80; vö. TSIEN 1985, 350).

¹⁵ A Stein kínai, szogd és kharosťhi papírleleteit vizsgáló Wiesner mikroszkóp segítségével megállapította, hogy a dokumentumok anyaga az egyik legrégebb ismert kínai 'rongyypapíros' amelyet kenderszövet péppé főzött anyagából készítettek (STEIN 1912, II. 115; vö. STEIN 1913, 401; STEIN 1934, 133–134; TSIEN 1985, 11). A kínai papír kialakulásáról, elterjedéséről és minden más papírral kapcsolatos kérdéssről lásd CHAVANNES 1905, 1–75; CONRADY 1920, 33–74; TSIEN 1962, 131–157; TSIEN 1985 [ez utóbbi kiváló munka ma a legteljesebb tárházat adja a kínai papírra vonatkozó ismereteinknek].

¹⁶ Az egyértelmű kínai hatást kiválóan jelzi az a dokumentum, melyet Stein harmadik expedícióját feldolgozó munkájában (*Innermost Asia*) kínai–kharosťhi két nyelvű dokumentumként határoz meg és amely szintén papírra íródott (STEIN 1928, I. 195; vö. FELFÖLDI 2004, 30, 59. jegyz.). Egy másik, hasonló dokumentumról lásd CHAVANNES 1913, 189 [No. 918]; KI II, 262 [No. 699]; lásd még BROUGH 1965, 602, 73. jegyz.

1934, 62). Így bár egész Turkesztánra vonatkozóan nem bizonyíthatóak Stein megállapításai, Lou-lantól nyugatra a 3–4. század folyamán – legalábbis jelenlegi ismereteink szerint – valóban nem használták a papírt kharosthī szövegek lejegyzésére (vö. STEIN 1921, I. 242).

A selyem mint nyersanyag

Stein első ízben második belső-ázsiai expedícióján lelt kharosthī szöveggel ellátott selyemdarabra Lou-lan egyik szemétrakásában.¹⁷ A tudós szerint ez volt az első bizonyítéka annak a régi kínai tradíciónak, mely szerint a papír feltalálása előtt selymet is használtak az íráshoz (STEIN 1912, I. 394; vö. STEIN 1913, 255; STEIN 1921, I. 383; vö. CHAVANNES 1905, 8–12; újabban TSIEN 1962, 116–118; RIBOUD 1991, 290).¹⁸ Később a tudós a 3–4. századi miráni buddhista szentély feltárása során lelt újabb feliratos selymekre. Erre vonatkozó plasztikus mondatait talán érdemes eredetiben idézni: „Három szép színezésű nagy selyemdarab került napvilágra, nyilván valami fogadalmi zászló vagy lobogó részei, mindegyik néhány sornyi kharosthī írással. Hosszuk 56, szélességük 15–20 cm volt. Alapszínük finom krémszín, sárgásbarna, barna és biborszínű keskeny sávokkal. Csinos, gyakorlott kézírásuk ugyanaz, a mit a nija-i bőrokmányokon találtam. S minthogy ezek a III. század második feléből valók, van okunk föltenni, hogy amazok a fogadalmi ajándékok is ugyanabból a korból erednek. A selymek írása feltűnően élénk és fekete volt, habár nem is volt olyan fedőborítékuk, mint a bőr-okiratoknak, vagy a karosthī [*sic!*] írású fatábláknak.” (STEIN 1912, I. 459; vö. STEIN

¹⁷ A selymet a kharosthī dokumentumokban a *paṭa* (vö. szanszkrit *paṭṭa*) szóval jelölték (lásd LÜDERS 1936, 37; BAILEY 1946, 778, 781; THOMAS 1946, 546–549 [ő korábban muszlinruhának határozta meg: THOMAS 1934, 62, 5. jegyz.; HARMATTA 1965, 206, 219; vö. HARMATTA 1967, 1–3, 19). Rendkívül izgalmas véleményt fejtett ki Harmatta a *paṭṭa* egy másik jelentésével ('lap, tábla') kapcsolatban. A *paṭṭa* 'lap, tábla' szóból képzett *paṭṭikā* prákrit megfelelője a kharosthī szövegekben a *paṭi* (< *paṭṭika), amely egyes esetekben maguknak a dokumentumoknak az elnevezése (vö. No. 437; *KI* II, 159). S mivel – Harmatta szerint – a fatáblákra írt dokumentumok alakja az Indiában írásra leginkább használatos pálmalevelet utánozza [!] (vö. már korábban FILLIOZAT 1958, 86; gyakran a nyírfakéreg lapokat is a pálmalevélhez hasonló formátumúra vágták Indiában, lásd BÜHLER 1904, 93), ezért a *paṭṭa* szó eredeti jelentése 'levél, pálmalevélre írt dokumentum' volt, s ebből fejlődött ki később a pálmalevél alakú irattáblák használata kapcsán a 'fa-levél, falap, fatábla' jelentés. Így mindez tárgytoréntileg támasztja alá azt a régi elgondolást, hogy a *paṭṭa* szó a 'levél, irat, dokumentum' jelentésű óind *paṭra* prákrit fejleményének visszakoösönzése a szanszkritban (HARMATTA 1965, 219–220; vö. HARMATTA 1967, 19–20; lásd még SIRCAR 1965, 66–67).

¹⁸ 1942-ben Hunan tartomány Zidnaku nevű lelőhelyén egy Chu-kori sírból került elő az első selyemre írt könyv, bizonyítékául annak, hogy selyemre akár komplett könyveket is írtak. Azóta például – szintén Hunanból (Changsha) – 1973-ban előkerült egy 28 darab selyemkötetet tartalmazó leletegyüttes, a Han-dinasztia korából (CHINA 2003, 3; a további leleteket lásd TSIEN 1962, 119–125; TSIEN 1985, 33). Indiában is van példa – ugyan a 4. századnál mindenképpen később keletkezett – selyemre írt *sūtrára* (lásd BÜHLER 1904, 93; SIRCAR 1965, 67; SALOMON 1998, 132).

1913, 297; lásd még STEIN 1933, 119; vö. STEIN 1934, 83; a selyemlobogókra lásd BOULNOIS 1972, 7, 12).¹⁹ További kutatásai során mindösszesen még egy kharosťhĭ feliratos selyemdarabka került elő, de ez már az egykori dunhuangi kínai *limes* egyik őrtornyának közelében. Hogy mire szolgált, arra jó analógiát biztosítanak a szintén a *limes* mentén, egy másik állomás maradványainál feltárt kínai és indiai bráhmĭ írásos selyemdarabok, amelyek az egykori selyemkereskedelem kézzelfogható emlékei (STEIN 1921, II. 701–703; lásd még CHAVANNES 1913, 118; AGRAWALA 1952a, 366–367; TSIEN 1962, 121; HARMATTA 1965, 205–230; vö. HARMATTA 1967, 1–32; RIBOUD 1991, 290–293).²⁰ A rajtuk lévő feliratokból pontosan megállapítható volt, hogy hol gyártották a selymet, illetve, hogy mekkora és milyen súlyú végből szelték azt le (STEIN 1934, 135; LÜDERS 1936, 37; HARMATTA 1965, 229; vö. HARMATTA 1967, 31). A papírhoz hasonlóan tehát a selyem vonatkozásában is egyszerű helyzetben vagyunk. A selyem felhasználása a belső-ázsiai írásbeliségben feltétlenül kínai hatást mutat,²¹ ezt támogatja az a tény is, hogy a selyem ebben az időszakban még többnyire kínai termék (a kínai selyemkereskedőkre lásd ATWOOD 1991, 191; vö. HARMATTA 1965, 228; vö. HARMATTA 1967, 30–31; TSIEN 1962, 114–116; a selyemkereskedelem gyakran egyoldalú voltára: ECSEDY 1979, 104–106; ECSEDY 1987, 190–191, 73. jegyz.).²²

Az állatbőr mint nyersanyag

A fára írt kharosťhĭ dokumentumok mellett legnagyobb számban bőrre írt feljegyzéseket talált Stein Aurél (STEIN 1907, 344, 347; FELFÖLDI 2004, 22–31). Ami talán különösnek hat, hogy míg papírra írt dokumentum nincs Lou-lantól nyugatra, addig Lou-lanban épp bőrre írt feljegyzés nem került elő. Ez azonban talán nem is annyira meglepő, ugyanis a kínai írásbeliség egyáltalán nem ismeri a bőr használatát (vö. TSIEN 1985, 24), így ebből az irányból e hatás nyilvánvalóan nem érhetette a *San-san* Királyságot. Ugyanakkor az indiai

¹⁹ Ugyanítt, Míránban egyébként Stein egy freskóra festett kharosťhĭ feliratot is felfedezett (STEIN 1912, I. 486–488; vö. STEIN 1913, 312–313; SALOMON 1998, 160).

²⁰ A selyemre mint egy nő árára lásd AGRAWALA 1952, 337; LIU 1999, 71; vagy mint büntetési tételre lásd HITCH 1988, 148.

²¹ A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy Indiában, egészen korai időszakra vonatkozóan van adatunk arról, hogy a (nyír) fakéreg és a pálmalevél mellett textíliát is használtak írás céljára, ez azonban feltehetően nem selyem, hanem vászon volt (BÜHLER 1904, 93, 97; SIRCAR 1965, 65–67; HINÜBER 1990, 21; FALK 1993, 290; SALOMON 1998, 11, 132).

²² S ez annak ellenére igaz, hogy tárgyi emlékek és írott forrásos adatok is bizonyítják, hogy már helyben (Belső-Ázsiában) is megindult – egyértelműen kínai hatásra – ekkorra a selyem gyártása (vö. THOMAS 1934, 54 [khotáni selyem], LIU 1999, 72; ZHAO–YU 2000 [legújabb régészeti leletek]. A rendkívül korai selyemleletekre és a selyemkereskedelem Han-korszak előtti megindulására lásd GOOD 1995, 959–968, további irodalommal).

írásbeliségben sem terjedt el az állatbőr.²³ Stein mindennek ellenére nem tartja kizártnak, hogy (a fa, a papír vagy a selyem felhasználásának kínai eredetű szokásától eltérően) Indiából érkezett ez a hagyomány (STEIN 1907, 347). Steinnek részben igaza lehet, ám jómagam ezen kikészített bőrlapok kapcsán a helyi, belső-ázsiai jelleget hangsúlyoznám ki. Talán ez az egyetlen olyan anyag, ahol kevésbé érvényesült úgy a kínai, mint az indiai kultúra hatása. A fához hasonlóan a kikészített birkabőr is majdhogynem korlátlanul állhatott a hivatalnokok rendelkezésére (THOMAS 1934, 46, 3. jegyz.). Megbecsültségüket mi sem jelzi jobban mint, hogy gyakran hasonló méretűre és formátumúra vágva, gondosan tekercesekbe göngyölve talált rájuk Stein (STEIN 1907, 345; STEIN 1933, 86; vö. STEIN 1934, 60–61). Az egész ívek szétvágása után fennmaradt apró bőrforgácsok, amiket bizonyosan kisöpörtek a hivatali helységekből, szintén azt mutatták, hogy ezt az anyagot szélteben-hosszában nagy mennyiségben használták írás céljára. A tudós-régész talált egy olyan tamariszkfából faragott tollat is, amelynek végére csontgömb volt erősítve, mellyel a bőrt fényezték és csiszolták írás közben (STEIN 1908, 239).²⁴ A bőr megbecsültségét jelzi az a tény is, hogy a fa dokumentumoktól eltérően (amelyek között hivatalos okiratok mellett, személyes jegyzetek, gazdasági számadások, stb. is előfordulnak) ezeken szinte kivétel nélkül fontos hivatali ügyek, okiratok jelennek meg, helyenként kalligrafikus minőségben, fekete tintával megrajzolva (STEIN 1907, 347; STEIN 1908, 238).

*

A belső-ázsiai kharosthī dokumentumok fő elterjedési területének számító *San-san* Királyságot – benne a legjelentősebb lelőhelyeknek számító nijai és lou-lani rommezőkkel – a Selyemúton érkező kulturális hatások tömkelege érte. Ezek közül különösen a kínai és az indiai művelődés emelhető ki, de a térség kultúráján érezhető nyomot hagyott az iráni, sőt a nyugati (görög–római) civilizáció is. Éppen ezért sokszor nagyon problematikus annak eldöntése, hogy e multikulturális jellegű államalakulat társadalma bizonyos hatásokat (technikai megoldásokat, művészeti motívumokat vagy akár tárgytipusokat) mely nagy kultúrától kölcsönzött. Különösen nehéz a döntés abban az esetben, ha egy-egy jellemző kulturális sajátosság, technológiai újítás több szomszédos, vagy távolabbi (de a területtel közvetve mégis érintkező) civilizációs központban is megtalálható volt. Ezen átvételek ráadásul gyakran nem

²³ Ennek elsősorban vallási okai voltak (lásd BÜHLER 1904, 95; SIRCAR 1965, 67; SALOMON 1998, 131, 60. jegyz.). De vö. *kaditra* „a skin, leather for writing on” (Burrow, T.: Sanskrit Lexicographical Notes. In: *Felicitation Volume Presented to S. K. Belvalkar*. Benares 1957, 3–11, no. 2 [a cikk számomra elérhetetlen volt] idézi HINÜBER 1990, 9, 8. jegyz.).

²⁴ Stein Aurél az írás más fontos eszközeit, így például a festékként használt tus dörzsöléséhez alkalmazott lapos köveket is megtalálta Lou-lan egyik épületének hivatalként használt helyiségében (STEIN 1913, 265). A tintákról és tollakról lásd BÜHLER 1904, 97–98; STEIN 1907, 359–360; SIRCAR 1965, 80–82; a kínai hagyományban lásd CHAVANNES 1905, 57–75; CONRADY 1920, 38; TSIEN 1962, 158–178; TSIEN 1985, 233–251.

csupán szolgálai másolatai egy-egy külső hatásnak, hanem a helyi körülményekhez igazodó, a helyi innovációt sem nélkülöző egyedi jelenségekké váltak.

Mindez természetesen az írásbeliségben is megfigyelhető. A *San-san* Királyság írásos emlékeinek egyik része kínai írással feljegyzett, kínai nyelvű szöveg, másik része azonban északnyugat-indiai prákrit nyelvű, kharosťhī írással készült feljegyzés. Az utóbbiak azonban gyakran nyugati eredetű pecsétekkel vannak ellátva. Így tehát, bár az írásbeliségben felhasznált nyelvek és írástípusok nem helyi gyökerűek, ezen nyugati eredetű pecsétekkel kombinálva a dokumentumok mégis egy különleges és jellegzetes belső-ázsiai karaktert kapnak, amely karakter tetten érhető nemcsak a szövegek nyelvtani sajátosságaiban, szókészletében (lásd például BURROW 1936, 425), de a dokumentumok írásképeiben, technikai megoldásaiban is. Ezen általános megállapítások igazak az információk lejegyzéséhez felhasznált nyersanyagok vonatkozásában is.

A *San-san* Királyság prákrit nyelvű kancelláriai gyakorlatában a fa volt a legelterjedtebb nyersanyag, ezt gyakoriságuk alapján a bőrre, majd papírra és selyemre írott dokumentumok követik. Míg a fa felhasználása a helyi körülményeket is szem előtt tartva, mind kínai, mind indiai forrásból származhatott, addig a bőrre írt dokumentumok használata talán sokkal inkább helyi hatást tükröz. A papír és a selyem felhasználása ugyanakkor egyértelműen és minden kétséget kizáróan kínai befolyásra történt. E két utóbbi anyag azonban mégsem terjedt el széles körben. Ennek nyilván az az oka, hogy a papír és a selyem (csakúgy mint az Indiában 'nagy karriert' befutó pálmalevél és nyírfakéreg) beszerzése komoly nehézségekbe ütközhetett.²⁵

Egy dolog azonban egészen bizonyos: a fenti nyersanyagok felhasználása között nincs időbeli, kronológiai eltérés. Fára, bőrre, papírra és selyemre egyaránt ugyanakkor (a 3–4. század folyamán) jegyezték fel apró-cseprő vagy éppen fontos dolgaikat a *San-san* Királyság lakói.

Van azonban területi eltérés e nyersanyagok felhasználásában. Míg a nyugatabbi régiókban (Nija [*Cađota*] központtal) a 'szelíd nyárfá', illetve a birkabőr volt a kharosťhī dokumentumok fő nyersanyaga, addig Lou-lanban, a királyság központjában 'vadnyárfára', tamariszkra, illetve papírra írták feljegyzéseiket.²⁶

Tovább lépésre ad lehetőséget azon (paleográfiai) kérdés további vizsgálata, hogy egy adott nyersanyag mennyiben hatott vissza a dokumentumok írásképeire és betűformáira. Hiszen, mint ismeretes, akár egy új típusú toll vagy íróeszköz megjelenése is nagy hatással tudott lenni más feljegyzések formátumára (vö. DANI 1986, 52, 113, 141, 254; lásd még BALÁZSI 1998,

²⁵ Ráadásul – különösen a selyem – eleve rendkívül drága dolog volt, igen hamar tiszta értékmérővé vált, így pazarlásnak tűnt volna (legalábbis Belső-Ázsiában) erre az anyagra írni időnként jelentéktelennek bizonyuló információkat (lásd TSIEN 1962, 115; TSIEN 1985, 4, 33; BOULNOIS 1972, 14 skk.; CHINA 2003, 3).

²⁶ Ilyen eltérés a két terület között a kínai és kharosťhī dokumentumok egymáshoz viszonyított arányában is van. Míg a nyugati, nijai lelőhelyen körülbelül 700 kharosťhī feljegyzésre néhány tucat kínai, addig a keleti, lou-lani központban circa 1000 kínai írott emlékre 100-nál is kevesebb kharosťhī okmány jut (THOMAS 1944, 48; BROUGH 1965, 602).

179). Ugyanakkor szintén izgalmas lehetőségeket vet fel az a felismerés, amely a dokumentumok olvasása és tartalmának feldolgozása közben, nemrégiben merült fel. Eszerint a különféle nyersanyagokra gyakran eltérő szemléletű, stílusú és tartalmú információkat jegyeztek fel. Azaz például a bőrre írt dokumentumok nem csak nyersanyaguk vonatkozásában, de egyéb tekintetben is különböznek a fára írt dokumentumoktól. Mindez természetesen további kutatást igényel, amihez elengedhetetlenül fontos a közel 800 dokumentum mindegyikének végigolvasása és alapos elemzése.

IRODALOM

- AGRAWALA 1952 = Agrawala, R. Ch.: Position of Women as depicted in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *Indian Historical Quarterly* 28 (1952), 327–341.
- AGRAWALA 1952a = Agrawala, R. Ch.: A Study of Weights and Measures as depicted in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *The Journal of the Bihar Research Society* (38) 1952, 359–368.
- ALFÖLDY–SZÉKELY 2004 = „A humán tudományok feladata erkölcsi alapot adni a társadalomnak”. Beszélgetés Alföldy Géza professzorral. [A beszélgetést készítette Székely M.] *Aetas* 19 (2004: 2), 155–163.
- ATWOOD 1991 = Atwood, C.: Life in Third-fourth Century Cadh’ota. *Central Asiatic Journal* 35 (1991), 161–199.
- BAILEY 1946 = Bailey, H. W.: Gāndhārī. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 11 (1943–1946), 764–797.
- BALÁZSI 1998 = Balácsi J. A.: A szó elszáll, az írás megmarad... *Magyar Nyelv* 94 (1998), 176–187.
- BOULNOIS 1972 = Boulnois, L.: *A selyemút*. Budapest 1972.
- BROUGH 1965 = Brough, J.: Comments on the third-century Shan-shan and the history of Buddhism. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965), 582–612.
- BURROW 1936 = Burrow, T.: The Dialectical Position of the Niya Prakrit. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 8 (1935–1937), 419–435.
- BÜHLER 1896 = Bühler, G.: *Indische Palaeographie von circa 350 A. Chr. – Circa 1300 P. Chr.* [Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde. I. Band. 11. Heft.] Strassburg 1896.
- BÜHLER 1904 = Bühler, G.: *Indian Paleography*. Edited as an Appendix to The Indian Antiquary, Vol. XXXIII, 1904, by J. F. Fleet. Bombay 1904. [A BÜHLER 1896 angol fordítása.]
- CHAVANNES 1905 = Chavannes, É.: Les livres chinois avant l’invention du papier. *Journal Asiatique* 10. Série, 5. Tome (1905), 5–75.
- CHAVANNES 1907 = Chavannes, É.: Chinese Documents from the Sites of Dandān-Uiliq, Niya and Endere. In: Stein, M. A.: *Ancient Khotan. Detailed report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan. Vol. I.* Oxford 1907, 521–547.
- CHAVANNES 1913 = Chavannes, É.: *Les documents chinois découverts par Aurel Stein dans les sables du Turkestan oriental.* Oxford 1913.
- CHINA 2003 = The Age of the Bamboo Slip. www.china.org.cn/english/2003/Jun/66332.htm. [A letöltés ideje: 2005. 01. 12.]
- CONRADY 1920 = Conrady, A.: *Die chinesischen Handschriften- und sonstigen Klein-funde Sven Hedins in Lou-lan.* Stockholm 1920.
- DANI 1986 = DANI, A. H.: *Indian Palaeography*. Delhi 1986.²

- DANI 1987 = Kharoshthī Inscriptions from the Sacred Rock of Hunza. In: *India and the Ancient World. History, Trade and Culture before A. D. 650*. Ed.: G. Pollet. Leuven 1987, 33–46.
- ECSÉDY 1979 = Ecsedy I.: Kereskedelem és háború a türk–kinai kapcsolatokban. In: Ecsedy I.: *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Budapest 1979, 78–164.
- ECSÉDY 1987 = Ecsedy I.: *A kínai állam kezdetei*. Budapest 1987.
- FALK 1993 = Falk, H.: *Schrift im alten Indien: Ein Forschungsbericht mit Anmerkungen*. Tübingen 1993.
- FELFÖLDI 2004 = Felföldi Sz.: Stein Aurél és a belső-ázsiai kharoshthī dokumentumok. Sir Aurel Stein and the Inner Asian Kharoshthī Documents. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica* 28 (2004), 19–41.
- FILLIOZAT 1958 = Filliozat, J.: L'agalloche et les manuscrits sur bois dans l'Inde et le pays de civilization indienne. *Journal Asiatique* 246 (1958), 85–93.
- GERNET 2001 = Gernet, J.: *A kínai civilizáció története*. Budapest 2001.
- GOOD 1995 = Good, I.: On the question of silk in pre-Han Eurasia. *Antiquity* 96 (1995), 959–968.
- HARMATTA 1965 = Harmatta J.: Az ókori selyemkereskedelem történetéből. *Antik Tanulmányok* 12 (1965), 205–230.
- HARMATTA 1967 = Harmatta, J.: The Oldest Brāhmī Inscription in Innermost Asia. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 20 (1967), 1–32. (A HARMATTA 1965 angol fordítása.)
- HINÜBER 1990 = Hinüber, O. von: *Der Beginn der Schrift und frühe Schriftlichkeit in Indien*. Wiesbaden 1990.
- HITCH 1988 = Hitch, D. A.: Penalty Clauses in Tumshuqese, Khotanese and the Shanshan Prakrit. *Studia Iranica* 18 (1988), 147–152.
- INDIAN ARCHAEOLOGY 1955–1956 = *Indian Archaeology. A review. 1955–1956*. Ed.: A. Ghosh. New Delhi 1956.
- KI I = *Kharoshthī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part I. Text of Inscriptions discovered at the Niya Site 1901*. Transcr. and ed. by A. M. Boyer – E. J. Rapson – E. Senart. Oxford 1920.
- KI II = *Kharoshthī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part II. Text of Inscriptions discovered at the Niya, Endere and Lou-lan Sites 1906–1907*. Transcr. and ed. by A. M. Boyer – E. J. Rapson – E. Senart. Oxford 1927.
- KI III = *Kharoshthī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part III. Text of Inscriptions discovered at the Niya and Lou-lan Sites 1913–1914*. Transcr. and ed. by E. J. Rapson – P. S. Noble. Oxford 1929.
- KONOW 1932 = Konow, S.: Where was the Saka language reduced to writing? *Acta Orientalia Havniae* 10 (1932), 67–80.
- LIU 1999 = Liu, X.: *Ancient India and Ancient China. Trade and Religious Exchanges. AD 1–600*. Oxford 1999.²
- LÜDERS 1936 = Lüders, H.: *Textilien im alten Turkestan*. [Aus den Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften. Jahrgang 1936. Phil.-Hist. Klasse. Nr. 3.] Berlin 1936.
- MASPERO 1953 = Maspero, H.: *Les documents chinois de la troisième expédition de Sir Aurel Stein en Asie Centrale*. London 1953.
- MASPERO 1978 = Maspero, H.: *Az ókori Kína*. Budapest 1978.
- NOBLE 1930–1932 = Noble, P. S.: A Kharoshthī Inscription from Endere. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 6 (1930–1932), 445–455.
- PANDEY 1952 = Pandey, R. B.: *Indian Palaeography. I. Banaras 1952*.

- RAPSON 1905 = Rapson, E. J.: On the Alphabet of the Kharoṣṭhī Documents. *Actes du XIVe Congrès des Orientalistes* 1 (1905), 210–221.
- RIBOUD 1991 = Riboud, K.: Deux documents écrits sur soie datant de la dynastie Han. In: *Histoire et cultes de l'Asie Centrale préislamique. Sources écrites et documents archéologiques*. Sous la direction de P. Bernard et F. Grenet. Paris 1991, 289–294.
- SALOMON 1998 = Salomon, R.: *Indian Epigraphy*. New York – Oxford 1998.
- SALOMON 1999 = Salomon, R.: *Ancient Buddhist Scrolls from Gandhāra: The British Library Kharoṣṭhī Fragments*. Seattle – London 1999.
- SIRCAR 1965 = Sircar, D. C.: *Indian Epigraphy*. Delhi 1965.
- STEIN 1903 = Stein, M. A.: *Sand-buried Ruins of Khotan. Personal Narrative of a Journey of Archaeological and geographical exploration in Chinese Turkestan*. London 1903.
- STEIN 1907 = Stein, M. A.: *Ancient Khotan. Detailed report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan. Vol. I–II*. Oxford 1907.
- STEIN 1908 = Stein A.: *Homokba temetett városok*. Budapest é. n. [1908]. [A STEIN 1903 magyar fordítása.]
- STEIN 1912 = Stein, M. A.: *Ruins of Desert Cathay. Personal Narrative of Explorations in Central Asia and Westernmost China. Vol. I–II*. London 1912.
- STEIN 1913 = Stein A.: *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban*. Budapest 1913. [A STEIN 1912 magyar fordítása.]
- STEIN 1916 = Stein, M. A.: A third journey of exploration in Central Asia 1913–1916. *The Geographical Journal* 1916 aug. – sept. [klny.]
- STEIN 1921 = Stein, A.: *Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China. Vol. I–V*. Oxford 1921.
- STEIN 1923 = Stein A.: *Indiából Kinába. Harmadik utam Belső-Ázsiába 1913–1916*. Budapest 1923. [A STEIN 1916 magyar fordítása.]
- STEIN 1928 = Stein, Sir A.: *Innermost Asia. Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Irān. Vol. I–IV*. Oxford 1928.
- STEIN 1933 = Stein, Sir A.: *On Ancient Central-Asian Tracks. Brief Narrative of three Expeditions in Innermost Asia and North-Western China*. London 1933.
- STEIN 1934 = Stein A.: *Ősi ösvényeken Ázsiában. Három kutató utam Ázsia szívében és Kína északnyugati tájain*. Budapest 1934. [A STEIN 1933 magyar fordítása.]
- THOMAS 1934 = Thomas, F. W.: Some Notes on the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan [1–9]. *Acta Orientalia Havniae* 12 (1934), 37–70.
- THOMAS 1935 = Thomas, F. W.: Some Notes on the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan [10–20]. *Acta Orientalia Havniae* 13 (1935), 44–80.
- THOMAS 1944 = Thomas, F. W.: The early Population of Lou-lan–San-san. *The Journal of the Greater India Society* 11 (1944), 45–84.
- THOMAS 1946 = Thomas, F. W.: Some Notes on Central-Asian Kharoṣṭhī Documents. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 11 (1943–1946), 512–549.
- TSIEN 1962 = Tsiens, T. H.: *Written on Bamboo and silk. The Beginnings of Chinese Books and Inscriptions*. Chicago 1962.
- TSIEN 1985 = Needham, J.: *Science and Civilisation in China. Vol. 5. Chemistry and chemical technology. Part 1: Paper and printing* by T. H. Tsiens. Cambridge 1985.
- ZHAO–YU 2000 = *Legacy of the Desert King. Textiles and Treasures Excavated on the Silk Road*. Ed. by F. Zhao – Z. Yu. Hong Kong 2000.